İHYA
İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

Basra Tasavvuf Ekolünde İlk Tekke Bânîsi Sûfîler

Eyyup AKDAĞ | orcid.org/0000-0002-1173-323X | eakdag@kastamonu.edu.tr

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Kastamonu, Türkiye

https://ror.org/015scty35

Öz

Literatürde, tasavvuf ekollerinin neşet ettiği ilk merkez olarak Basra'yı gösteren müellifler mevcuttur. Basra'daki bu ilk dönem sûfîlerinin seyrüsülûk anlayışlarında; yoğun ibadet, korku, hüzün ve gözyaşının hâkim olduğu zühd ağırlıklı bir yaklaşım tebarüz etmiştir. Bu türden bir dindarlık ve zühdün şekillenmesinde, hiç şüphesiz Basra tasavvuf mektebinin kurucu ismi kabul edilen Hasan-ı Basrî'nin tesiri güçlüdür. O, yetiştirdiği talebelerle Basra tasavvufun şekillenmesine ve kurumsallaşmasına etki etmiştir. Ayrıca Hasan-ı Basrî Hz. Ali'ye dayalı pek çok tarikat silsilesinde yer aldığı gibi genel manada tasavvuf ilminin müstakil bir ilim haline gelmesinde onun hâl ve tavırları, görüş ve düşünceleri kurucu bir isim olarak kabul edildiği için önemsenmiştir. Hasan-ı Basrî'nin ilim ve sohbet meclislerinden çok sayıda talebe istifade etmiştir. Ancak onun ilmî ve manevî neşvesi talebeleri arasında daha çok Habib el-Acemi ve Abdülvâhid b. Zeyd olmak üzere iki halifesi kanalıyla devam etmiştir. Bu makalede Habib el-Acemi ve onun yetiştirdiği talebeler değil, Abdülvâhid b. Zeyd ve onun yetiştirdiği talebeler Ahmed b. 'Atâ, Ahmed b. Ğassân ve 'Utbe b. Ebân konu edinilecektir. Bu kolun, konu edinilmesindeki temel amaç, Abdülvâhid b. Zeyd ve onun ismi zikredilen talebelerinin Basra'da kurulan ilk tekke inşaatlarını gerçekleştiren isimler olmalarıdır. Bu isimlerin oluşturduğu kol, tasavvuf tarihinde Fakriyye olarak isimlendirilmiştir. Fakriyye'ye mensup sûfîler, Basra'da tarihi süreç içerisinde birbirlerinin ardı sıra tekkelerin ilk nüveleri konumunda olan müstakil yerler inşa etmişler, buralarda etkili vaaz ve sohbet halkaları tanzim ederek talebe yetiştirme gayreti içinde olmuşlardır. Bu vaaz ve sohbet halkalarında, yoğun korku ve hüzün hâlleri yaşayan talebeler olduğu gibi göz yaşlarına hâkim olamayan, bağıran zaman zaman da bayılma hâlleri yaşayan talebeler de olmuştur. İbn Teymiyye ve İmam Zehebî gibi müellifler Basra'da Fakriyye'ye mensup sûfîler tarafından inşa edilen bu tekkelerin İslam dünyasında inşa edilen ilk tekkeler olduğu görüşünde olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hasan-ı Basrî, Abdülvâhid b. Zeyd, Basra, İlk Tekke.

Atıf Bilgisi

Akdağ, Eyyup. "Basra Tasavvuf Ekolünde İlk Tekke Bânîsi Sûfîler". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Temmuz 2026), 754-775. DOI: 10.69576/ihya.1878821

İHYA
İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

The Sūfis Who Built the First Lodge in the Basra School of Sūfism

Eyyup AKDAĞ | orcid.org/0000-0002-1173-323X | eakdag@kastamonu.edu.tr
Assoc. Prof., Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Sufism, Kastamonu, Türkiye
https://ror.org/015scty35

Abstract

According to some authors, the first place where Sūfī activity was seen was the city of Basra. Among In the literature, a number of scholars identify Basra as the first center in which Sufi schools emerged. The spiritual path (*sayr wa suluk*) of the early Sufis of Basra was characterized by an ascetic (*zuhd*) orientation dominated by intense worship, fear of God, sorrow, and weeping. Undoubtedly, the formative influence behind this distinctive model of piety and asceticism was al-Hasan al-Basri, who is widely regarded as the founding figure of the Basran Sufi tradition. Through the disciples he trained, he played a decisive role in the formation and institutionalization of Sufism in Basra. Moreover, al-Hasan al-Basri occupies a prominent place in numerous Sufi lineages (*silsilas*) tracing back to Ali, and more generally, his spiritual state, conduct, views, and teachings have been regarded as foundational in the emergence of Sufism as an independent discipline. A large number of students benefited from his scholarly and spiritual gatherings. However, his intellectual and spiritual legacy was transmitted primarily through two of his foremost successors, Habib al-Ajami and Abd al-Wahid b. Zayd. This article does not examine Habib al-Ajami and the disciples he trained. Rather, it focuses on Abd al-Wahid b. Zayd and his prominent disciples—Ahmad b. Ata, Ahmad b. Ghassan, and Utba b. Aban. The primary reason for selecting this particular branch is that Abd al-Wahid b. Zayd and these disciples are credited with constructing the earliest Sufi lodges (*khanqahs* or *tekkes*) in Basra. In the history of Sufism, this lineage came to be known as the Fakriyya. The Sufis affiliated with the Fakriyya successively established independent buildings in Basra that constituted the earliest prototypes of Sufi lodges. Within these institutions, they organized influential circles of preaching and spiritual instruction while devoting themselves to the training of disciples. Among the participants in these gatherings were individuals who experienced intense states of fear and sorrow, as well as others who were overcome by tears, cried aloud, and at times even fainted as a result of their spiritual experiences. Scholars such as Ibn Taymiyya and al-Dhahabi maintained that these lodges, established in Basra by the Sufis of the Fakriyya, were the first Sufi lodges to be built in the Islamic world.

Keywords: Sūfism, al-Hasan al-Basrī, ʿAbdalwāhid Ibn Zayd, Basra, First Sūfī Lodge.

Citation

Akdağ, Eyyup. "The Sūfis Who Built the First Lodge in the Basra School of Sūfism". *İhya International Journal of Islamic Studies* 12/2 (July 2026), 754-775. DOI: 10.69576/ihya.1878821

Makale Bilgileri | Article Information		
Makale Türü	Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi | Date of Submission	31 Ocak 2026	31 January 2026
Kabul Tarihi | Date of Acceptance	9 Mayıs 2026	9 May 2026
Yayınlanma Tarihi | Date of Publication	16 Temmuz 2026	16 July 2026
Değerlendirme | Peer-Review	Çift kör hakemlik – İki dış hakem	Double anonymized - Two external
Etik Beyan | Ethical Statement	Bu çalışmanın tasarlanması, yürütülmesi ve kaleme alınması dâhil olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel araştırma ve yayın etiğine titizlikle riayet edildiği; doğrudan veya dolaylı olarak yararlanılan bütün kaynakların eksiksiz, doğru ve usulüne uygun biçimde kaynakçada gösterildiği beyan olunur.	It is hereby declared that, throughout all stages of the design, conduct, and writing of this study, due care was taken to comply with the principles of scientific research and publication ethics, and that all sources directly or indirectly used have been fully, accurately, and appropriately cited in the references.
Etik Bildirim | Ethical Issues Notification Address	ihyajournal@gmail.com	ihyajournal@gmail.com
Plagiarism Checks	Turnitin Benzerlik Taraması	Turnitin Similarity Check
Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest	Yazar(lar), çalışmanın hazırlanması ve yayımlanması sürecinde herhangi bir çıkar çatışmasının mevcut olmadığını beyan eder	The author(s) declare that there is no conflict of interest with respect to the preparation and publication of this study.
Finansman |Funding	Yazar(lar), bu çalışma için herhangi bir dış finansman alınmadığını beyan etmektedir.	The author(s) declare that no external funding was received for this research.
Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur. Bu dergide yer alan yazılarda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, yazarlarının kişisel fikirlerini yansıtır; derginin kurumsal görüşü olarak kabul edilemez. Makale içeriklerinin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tümüyle yazarlara aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmez.	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**. The views and opinions expressed in the articles published in this journal are solely those of the authors and do not reflect the official position of the journal. The authors bear full scientific and legal responsibility for the content of their articles; the editors and the editorial board assume no responsibility in this regard.

Extended Abstract

al-Hasan al-Basrī is regarded as one of the pioneers who spoke about the science of the inner realm—that is, the science of sūfism —and established it as an independent discipline. al-Hasan al-Basrī is significant in that he is the figure whose words are consulted in the historical debates regarding asceticism and sūfism, as well as in the disputes over the etymology of the word "sūfism." In this sense, it is generally accepted that al-Hasan al-Basrī was the first person to use the term "sufi." The fact that al-Hasan al-Basrī first addressed a person he encountered while circumambulating the Kaaba as "sufi" is cited as evidence that the origin of the word "tasawwuf" is not non-religious but rather derives from the Arabic word "suf," meaning "wool."

al-Hasan al-Basrī regarded a state of sorrow and fear as the most fundamental factor in driving the love of the world from the heart. According to him, if there is no fear or sorrow in a heart, then that heart is one dominated by the love of the world. In such a heart, the love of the world takes root and kills the heart. al-Hasan al-Basrī held the view that a believer should spend all their time in a state of sorrow. In his view, there are two reasons why a believer should be in a state of sorrow and fear. One is the sins they have committed in the past and their uncertainty about what Allah will do regarding them; the other is their inability to imagine what kinds of destructive events may befall them in the life to come.

Basra is the city where Sufi activity was first seen, and the science called sūfism was born in this city and spread to other cities from here. The Basra sūfism school is based on over praying, overfear and melancholy. The founder is al-Hasan al-Basrī, who contributed to the birth of this science with his attitudes and behaviors, views and thoughts. He educated many students, however, his scholarly and moral happiness continued in sufi orders via his two caliphs Habīb al-ʿAjamī and ʿAbdalwāhid Ibn Zayd. The branch that ʿAbdalwāhid Ibn Zayd and his students created is called Faqriyya and the members have so many contributions to this branch like the creation of Basra sūfism school and its settling.

The head of the Faqriyya, ʿAbdalwāhid Ibn Zayd, and his students Ahmad Ibn Aṭā, Ahmad Ibn Gassan, and Utbe al-Gulam carried the Basra sūfism school's distinctive features on them. The mentioned sūfis accepted fear and sadness as the basis for the elimination of the love of the world, the purification of the soul and the advancement of spiritual authority and believed that high authorities such as ingenuity, love and consent could be promoted by adhering to these principles.

ʿAbdalwāhid Ibn Zayd and his mentioned students gave attention to hunger and gave important to halal food. According to them, the power of religion is gained by depending on these sensibilities. A person who has powerful stomach by fulling it with halal food, acquires a steady religion and beautiful morality. Also, these members showed willing about crusade, showed big braveries on the battles, even some of them was martyred and left this world.

Except for Utbe al-Gulam, when considering sources, we can see two serious accusations directed to ʿAbdalwāhid Ibn Zayd, Ahmad Ibn Aṭā, and Ahmad Ibn Gassan, one is their being fatalist and the other is their being accepted weak about hadith. Although accusations of

predestination were levelled, sources also reported that they had abandoned this view. It should be known that the effective factor behind the accusations of predestination was their view on earning, i.e., action. Their being considered weak on the issue of hadith, which is the second accusation, can be attributed to their not approaching hadith with the same importance as the hadith imams and their devotion to worship, thus failing to show the meticulousness required for hadith.

The most important issue in the main framework of our article is the determination that the first dervish lodges were built by the disciples of ʿAbdalwāhid Ibn Zayd and the demonstration of this fact through historical processes. In this context, Ahmed b. Ata built the first dervish lodge in Basra. According to Ibn Taymiyyah, this lodge built by Ahmad Ibn Aṭā is the first lodge built in the Islamic world. After the construction of this lodge, Ahmad Ibn Gassan also continued to build lodges. Students belonging to the Faqriyya were tried to be trained in these lodges. In this process, the dervish lodge built by Utbe al-Gulam should be considered as his own place only.

Giriş

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) tasavvufî hareketliliğin ilk görüldüğü yerin Basra şehri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre tasavvuf ilmi Basra'da doğmuş, diğer bölgelere de bu şehirden yayılmıştır. Basra tasavvuf anlayışında, yoğun ibadet arzusu, hüzün, korku ve aşırı göz yaşı gibi hususların hâkim olduğu görülmektedir.[1] Bu anlayışın oluşmasında Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) etkisini bilmek gerekir. Hasan-ı Basrî; ibadet ve hüzün anlayışıyla temeyyüz etmiş ve bu anlayışını da talebelerine aktarmış bir şahsiyettir. O, müminin sabaha erdiğinde hüzünlü, akşama erdiğinde hüzünlü olması gerektiğini savunmuştur. Ona göre müminin bu hâli, yakîne (hakiki imana) ulaşmada en etkili yoldur. O, rızık konusunda da endişeye gerek görmemiş, keçiye yetenin esasında insana da yeterli olacağını onunda bir avuç hurma ve bir avuç sudan ibaret olduğunu beyan etmiştir.[2]

Hasan-ı Basrî, tasavvufun zühd ve tasavvuf şeklindeki dönemsel tartışmalarında ve tasavvuf kelimesinin menşei konusundaki ihtilaflarda sözüne müracaat edilen isim olması açısından önem arzetmektedir. Bu manada "sûfî" kelimesini zikreden ilk şahsın Hasan-ı Basrî olduğu kabul edilir. Hasan-ı Basrî'nin Kabe'yi tavaf esnasında gördüğü bir şahsa ilk olarak "sûfî" diyerek seslenmesi, tasavvuf kelimesinin kökeninin gayr-i dinî değil Arapça yün manasına gelen "sûf" kelimesi olduğuna delil olarak gösterilir.[3]

Kelâbâzî (ö. 380/990), ilm-i bâtın yani tasavvuf ilmi konusunda konuşan ve bu ilmi müstakil bir ilim hâline getiren öncü isimler arasında Hasan-ı Basrî'nin adını zikreder.[4] Kelâbâzî gibi benzer kanaate sahip olan Şâzeliyye şeyhi İbn 'Acîbe (ö. 1224/1809) de tasavvuf ilmini ilk ızhar eden şahsın Hz. Ali (ö. 40/661) olduğunu Hz. Ali'den bu ilmin Hasan-ı Basrî'ye aktarıldığını, Hasan-ı Basrî ve yetiştirdiği talebeler kanalıyla da bu ilmin yer yüzüne yayıldığını beyan etmektedir.[5]

Pek çok talebe yetiştiren Hasan-ı Basrî'nin ilmî ve manevî neşvesi daha çok geriye bıraktığı iki halifesi kanalıyla devam etmiştir. Bunlardan birisi Habîb el-'Acemî diğeri ise Abdülvâhid b. Zeyd'dir. Bu iki isim Hasan-ı Basrî'nin halifesi olarak tarikat silsilelerinde yer almıştır. Habîb el-'Acemî'nin yer aldığı tarikat silsilesi; Hz. Ali (ö. 40/661), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Habîb el-'Acemî (ö. 130/747), Dâvûd-i Tâî (ö. 165/781), Ma'rûf el-Kerhî (ö.

[1] Ebû'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, nşr. Enver el-Bâz, 'Âmir el-Cezzâr (Mısır: Dârü'l-vefâ, 1426/2005), 11/6.

[2] Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1394/1974), 2/132; Sezai Küçük, -Zahit Enes Çakar, "Zühd Döneminde Basra ve Horasanlı Zahid/Sufilerin Kesb ve Tevekkül Anlayışı", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 4/2 (01 Ağustos 2020), 191-193.

[3] Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Abdülbâkî Surûr (Mısır: Dârü'l kütübi'l-hadîse, 1380/1960), 42; Ebû Bekir Muhammed b. İshâk Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1413/1993), 10-20. Daha fazla bilgi için bakınız: Eyyup Akdağ, "Sûfîlere İsim Arayışları ve Tasavvuf Kelimesinin Menşei Meselesi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23/2 (Aralık2019), 715-737.

[4] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 22.

[5] Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn 'Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fî tefsiri'-Kûr'âni'l-Mecîd,thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân* (Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1419), 3/12.

200/815), Serî es-Sekatî (ö.253/867) Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) şeklindedir. Bu silsileye Halvetiyye, Rufâiyye, Kübreviyye ve Sühreverdiyye gibi bazı tarikatlar bağlıdırlar. Nakşibendiyye tarikatı ise Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) ulaşan ana kol dışında Hz. Ali'ye ulaşan diğer bir tarikat silsilesine sahiptir. Hz. Ali'ye uzanan kol, yukarıda verilen silsileyle aynıdır.[6] Abdülvâhid b. Zeyd'in yer aldığı tarikat silsilesi ise; Hz. Ali, Hasan-ı Basrî, Abdülvâhid b. Zeyd, Fudayl b. 'Iyâd (ö. 187/803), ...şeklindedir. Bu silsileye de Çeştiyye tarikatı bağlıdır.[7]

Hasan-ı Basrî'nin tam ismi Ebû Saîd el-Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesâr'dır. Hasan-ı Basrî Hz. Ömer'in vefatından iki sene öncesinde 21/642 yılında Medine'de doğmuş ve Hz. Osman'ın şehit edilmesinden (35/656) sonra ise Medine'yi terk ederek Basra'ya yerleşmiştir. Hasan-ı Basrî, yüz otuz sahâbîye mülâki olmuş, tâbiîn neslinin seçkin isimlerinden birisidir. Hasan-ı Basrî'nin annesi Hayre, Hz. Peygamber'in (a.s.) hanımı Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) âzatlısı ve hizmetinde bulunmuş bir kadındır. Bundan dolayı Hasan-ı Basrî'nin bebeklik ve çocukluk yaşları Ümmü Seleme'nin evinde geçmiştir. Hasan-ı Basrî, tasavvuf ilmiyle beraber tüm İslâmî ilimlerde söz sahibi, çok yönlü büyük bir imamdır. Tâvûs (ö. 106/725), 'Atâ (ö. 114/732), Mücâhid (ö. 103/721) ve 'Amr b. Şuayb (ö. 118/736) gibi tâiîn neslinin büyük imamları: "Hasan-ı Basrî gibisini görmedik," diyerek onun büyüklüğünü takdir etmişlerdir.[8]

Hasan-ı Basrî'nin talebesi Abdülvâhid b. Zeyd kanalıyla oluşan kola Fakriyye (**الفقرية**) ismi verilmiştir. Bu kola, bu ismi ilk olarak Ebû Saîd Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) vermiş ve diğer bazı şahıslar da bu ismi kullanmaya devam etmişlerdir. [9] Fakriyye'ye mensup sûfîlerde; aşırı zühd, aşırı ibadet, aşırı hüzün, aşırı korku ve aşırı göz yaşı...gibi hususlar temel özellikler olarak göze çarpmaktadır.[10] Bu özelliklere sahip olmalarında üstatları Hasan-ı Basrî'nin etkisini kabul etmek gerekir. Zira Hasan-ı Basrî'yi görenler, Cehennemin sadece onun için yaratıldığını ve bütün mahlukatın hüznünün ona verildiğini söylemişlerdir. Abdülvâhid b. Zeyd şeyhi hakkında: "Eğer sizler, Hasan-ı Basrî'yi

[6] Muhammed İhsan Oğuz, *Ârifler Silsilesi* (İstanbul: Muhammed İhsan Oğuz Vakfı Oğuz Yayınları, 2003), 4/522-524; Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, ts.), 222.

[7] Ahmed Nekrî, *Düstûru'l-ulemâ* (Câmi'u'l-'ulûm fî ıstılâhi'l-fünûn), thk. Hasan Hânî Fahs (Beyrût: Dâru kütübi'l-ilmiyye, 1421/2000), 4/58; Oğuz, *Ârifler Silsilesi*, 4/522-524; Silefî, *Mu'cemü's-sefer,* 222.

[8] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/132; Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ılmiyye, 1412/1992), 7/136; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri'l-a'lâm,* nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 2003), 3/25; Eyyup Akdağ, "Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'den Semâı Meselesinde Sûfîler İle Hadisçiler Arasındaki İhtilaf". *Sufiyye.* 20 (01 Haziran 2026): 347-372; Abdullah Aydınlı, "Hasan Basri: Hayatı ve Hadîs İlmindeki Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran1988), 91-95.

[9] İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 10/359, 368, 11/6.

[10] İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 10/359, 368, 11/6.

görseydiniz döktüğü uzun gözyaşlarından dolayı insanların tamamının hüznünün ona verildiğini zannederdiniz," demiştir.[11]

Hasan-ı Basrî, hüznü ve korku hâlini, dünya sevgisini kalpten uzaklaştıran en temel etken olarak görmüştür. Ona göre bir kalpte korku ve hüzün yoksa o kalp dünya sevgisinin hâkim olduğu bir kalptir. Bu durumdaki kalbe dünya sevgisi yerleşir ve kalbi öldürür.[12] Hasan-ı Basrî, kulun tüm zamanını hüzünlü bir hâlde geçirmesi görüşündedir. Ona göre kulun hüzünlü ve korku içinde olmasını gerektiren iki sebep vardır. Bunlardan birisi geçmişte işlediği günahlar ve bu konuda Allah'ın ne yapacağını bilmemesi, diğeri ise bundan sonraki hayatında ne tür helak edici hususların başına geleceğini tasavvur edememesidir.[13]

Fakriyye'ye mensup sûfîlerin bir belirgin özelliği de yoğun bir ibadet hayatını tercih etmeleridir. Onlara göre ru'yetullahın vukuu ancak ibadet ve amelle mümkündür. Amel bakımından üstün olanlar, ru'yetullah konusunda daha önde olacaktır. Sûfînin yaşadığı ve tecübe ettiği hâl ve makamlar tamamen amelle ilgilidir. Konu hakkında Abdülvâhid b. Zeyd; Allah'a vefâ ve sıdkın ancak amelle mümkün olacağını söylemiştir. Ona göre bildiği ile amel eden kimseye Allah, bilmediği şeylerin kapısını açar.[14]

Yoğun ibadet hayatı, korku ve hüzün hâllerine sahip olan Fakriyye sûfîlerinin göze çarpan bir diğer temel özellikleri de tekkelerin ilk nüveleri konumunda olan özel müstakil yerler edinmeleridir. Bu manada Basra'da kurulan ilk tekke inşaatları bu sûfiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Esasında kaynaklara bakıldığında sûfîlere âit ilk tekkenin nerede inşa edildiği konusunun tartışmalı olduğu görülmektedir. Bazı müellifler ilk tekkenin Remle'de inşa edildiğini savunurken[15] diğer bazı müellifler ise ilk tekkenin Basra'da inşa edildiği görüşündedir.[16] İlk tekkenin Basra'da inşa edildiği görüşünde olanlar, bu tekkelerin Abdülvâhid b. Zeyd'in talebeleri tarafından inşa edildiğini açıkça beyan etmişlerdir. Bu kısımda Fakriyye'ye mensup Abdülvâhid b. Zeyd'den başlayarak, Ahmed b. 'Atâ, Ahmed b. Ğassân ve 'Utbe el-Ğulâm'ın içinde yer aldığı sûfîlerin tarihi süreç içinde Basra'da inşa ettikleri, tekkelerin ilk nüveleri konumunda olan bu evlere/tekkelere işaret etmek yerinde olacağı gibi bu isimlerin biyografilerini, görüş ve düşüncelerini de vermek konunun bütünlüğü açısından yerinde olacaktır:

[11] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'd-dünyâ, *el-Hem ve'l-hüzn*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Kâhire: Dâru's-selâm, 1412/1991), 48.

[12] Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 83-85.

[13] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/132.

[14] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/163; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr (Tefsîru's-Sülemî)*, thk. Seyyid 'Imrân (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/2001), 2/142.

[15] Bk.. Abdurrahman Câmi, *Nefahâtü'l-üns,* çev. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 2008), 153.

[16] Muhsin Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul, Süleyman Gökbulut (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 151.

1. Ebû 'Ubeyde Abdülvâhid b. Zeyd el-Basrî (ö. 170/786)

Basra'da ilk tekke inşaatına dair bilgi veren hemen hemen tüm kaynaklar, bu inşaatı gerçekleştirenlerin Abdülvâhid b. Zeyd'in bazı talebeleri olduğunu haber vermektedirler. Abdülvâhid b. Zeyd, konumuz açısından Basra'da tekke inşaat eden sûfîlerin hocaları olması açısından önem arzettiği gibi tarikat tarihi açısından da Çeştiyye tarikat silsilesinde Hasan-ı Basrî'nin talebesi olarak yer alması açısından da önem arzetmektedir.[17]

Fakriyye yolunun oluşumuna katkı yapan Abdülvâhid b. Zeyd, mürşidi Hasan-i Basrî'nin vefatından sonra Basra'nın en etkili ve en tesirli hatibi konumuna yükselmiştir.[18] Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan-ı Basrî'den istifade ettiği gibi onun bir diğer talebesi Mâlik b. Dînâr'dan (ö. 131/748) da istifade etmiştir. Bu istifadeye bağlı olarak hem Hasan-ı Basrî'nin hem de Mâlik b. Dînâr'ın korku ve hüzün hâlleri kendisine aynen sirayet etmiştir.[19] O da üstatları gibi gülmekten uzak durmuş, onu tanıyanlar güdüğünü görmediklerini söylemişlerdir. Abdülvâhid b. Zeyd, bedenin sağlıklı yönetimini ancak korku ve hüzün hâli ile mümkün görmüş, hüzün hâlini bedenin sultanı olarak kabul etmiştir.[20]

Abdülvâhid b. Zeyd, talebelerini hüzünlü olmaya ve çok göz yaşı dökmeye hep teşvik etmiştir. Teşvik edici sözlerinden birisi şu şekildedir:"**"**Ey İhvân! Allah'a şevk için neden ağlamazsınız? Dikkat edin Allah, şevk duyarak ağlayan kimseleri kendisine nazarı haram kılmaz. Ey İhvân! Cehennem korkusundan dolayı neden ağlamazsınız? Dikkat edin kim bu korkudan dolayı ağlarsa Allah onu cehennemden korur. Ey İhvân! Kıyamet günü aşırı susuz kalma korkusundan dolayı neden ağlamazsınız?" Bu sözleri söyleyen Abdülvâhid b. Zeyd, kendini tutamayarak ağlamaya başlar ve o kadar çok ağlar ki sonunda bayılır.[21]

Etkili ve duygulu sohbet halkaları tanzim eden Abdülvâhid b. Zeyd'in vaaz meclislerinde kendini tutamayıp ağlayan ve bayılan talebeleri olduğu gibi ölen talebeleri de olmuştur. Misma' b. 'Âsım'ın verdiği bilgiye göre Abdülvâhid b. Zeyd'in vaaz verdiği bir mecliste dört talebesi aynı anda vefat etmiştir. Misma' b. 'Âsım vefat eden bu dört kişinin cenaze

---

[17] Nekrî, *Düstûru'l-ulemâ,* 4/58; Oğuz, *Ârifler Silsilesi*, 4/522-524; Silefî, *Mu'cemü's-sefer, 222.*

[18] Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, thk. Ahmed b. Ali (Dâru'l-hadîs, 1421/2000), 2/190; Ebu'l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızoğlî b. Abdulllah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, nşr. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât, 'Ammâr Rîhâvî (Dımaşk: Dârü'r-risâleti'l-'âlemiyye, 1434/2013), 11/369.

[19] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'd-dünyâ, *er-Rikka ve'l-bükâ*, thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsûf (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419/1998), 205; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirâtü'z-*zamân,* 11/369; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 2/190.

[20] Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî (Beyrût: Dârü'l-fikir, 1415/1995), 37/225; Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dînûrî, *el-Mecâlise ve cevâhiru'l-ilim*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419), 1/422.

[21] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/160; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/236; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, thk. Ahmed el-Arnavud-Türkî Mustafâ (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâs, 2000), 18/171; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 11/370; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 2/191; Ahmet Arslan, "Abdülvâhid b. Zeyd'in Hayatı, Zühd Anlayışı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi* 60/3 (01 Eylül 2024): 1051-1080.

namazlarına ve definlerine de katıldığını söyleyerek verdiği bilginin doğruluğunu teyit etmiştir.[22]

Abdülvâhid b. Zeyd; Hasan-ı Basrî'nin meclislerine katıldığı gibi 'Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), 'Ubâde b. Neşî (ö.?), Ebû Abdullah el-Kureşî (ö. ?), Abdullah b. Râşid (ö. ?), Eslem el-Kûfî (ö. ?) ... gibi bazı şahısların meclislerine de devam etmiş ve onlardan rivayette bulunmuştur. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında; Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Muhammed b. es-Semmâk (ö. 183/799), Zeyd b. el-Hubâb (ö. 203/819), en-Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Ebû 'Ubeyde el-Haddâd (ö. ?), Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819), Abdüssamed b. Abdülvâris (ö. ?), Kurra b. Habîb (ö. ?), Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) , Müslim b. İbrâhim (ö. ?)... gibi isimleri zikretmek gerekir.[23]

Kelâbâzî (ö. 380/990) Abdülvâhid b. Zeyd'i tasavvufun öncü isimleri arasında zikreder. Ona göre tasavvuf alanında konuşan ve bu ilmi yayan şahıslardan birisi de Abdülvâhid b. Zeyd'dir.[24] Abdülvâhid b. Zeyd'e göre tasavvuf Allah'ın kulun kalbine bıraktığı bir sırdır. Kelâbâzî'nin eserine kaydettiğine göre Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan-ı Basrî'ye ilm-i bâtının yani tasavvuf ilminin ne olduğunu sorar. Hasan-ı Basrî kendisinin de bu soruyu Huzeyfe b. el-Yemân'a sorduğunu, Huzeyfe b. el-Yemân'ın da Rasûlullah'a, Rasûlullah'ın da Cebrail'e Cebrail'in de Allah'a sorduğunu Allah'ın da bu soruya şöyle cevap verdiğini rivayet etmiştir: "İlm-i bâtın, kulumun kalbine bıraktığım benim sırrımdan bir sırdır. Bu sırra hiçbir varlık vakıf olamaz."[25]

Ebû Süleymân ed-Dârânî zühdü seni Allah'tan meşgul eden her şeyi terk etmek olarak tanımlarken Abdülvâhid b. Zeyd ise; dinar ve dirhemi terk etmek olarak tanımlamıştır. Şeyhi Hasan-ı Basrî de gördüğün her bir kişiyi kendinden daha faziletli bilme hali olarak tarif etmiştir.[26]

Kaynaklarda beyan edildiğine göre gece abdestiyle kırk yıl boyunca sabah namazı kılan Abdülvâhid b. Zeyd'in duaları müstecâb ve kerametleri de zâhir bir sûfîdir. Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) duasının müstecab ve kerametinin vukuuna dair şu bilgiyi vermektedir: Felç hastalığına yakalandığında Abdülvâhid b. Zeyd, Allah'tan, abdest alırken hastalığının kaldırılmasını ister. Duası kabul edilen Abdülvâhid b. Zeyd, abdest sırasında felç hastalığı kendisinden kaldırılmış, sağlam bir vücutla abdestini almış, yatağına döndüğünde ise hastalığı kendisine tekrar iade edilmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd, maişet

---

[22] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/159; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006), 6/587; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 11/370; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 2/190.

[23] İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/216; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/139.

[24] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 22.

[25] عن عبد الواحد بن زيد قال سألت الحسن عن علم الباطن فقال سألت حذيفة بن اليمان عن علم الباطن فقال سألت رسول الله عن علم الباطن فقال سألت جبريل عن علم الباطن فقال سألت الله عز و جل عن علم الباطن فقال هو سر من سرى أجعله فى قلب عبدى لا يقف عليه أحد من خلقى bk. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 101.

[26] Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, thk. 'Âmir Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, 1996), 78.

darlığı çekenler için Allah'a dualar etmiş ve bu dualar neticesinde maişetinde darlık çeken çok kimse, sıkıntılardan kurtulmuş ve maişetlerinde genişlemeler vuku bulmuştur.[27]

Helal lokmayı önemseyen Abdülvâhid b. Zeyd, mürîdanını da bu hassasiyetle yetiştirmiş, manevî hâl ve makamların temelinde bu özeni görmüştür. Ona göre dindeki kuvvet bu özenden kaynaklanır. Midesine helal lokma girenin dini kuvvetli ve ahlakı da güzel olur. Dindeki zararın mideden geldiğini bilmeyen kimse abidler arasında da olsa kör bir adam konumundadır.[28] Abdülvâhid b. Zeyd'in helal lokmanın önemine dair hadis rivayetleri vardır. Rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "Haram ile beslenen beden, cennete giremez."[29] Diğer bir rivayetinde ise Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Haramla beslenen beden, cehennemi daha çok hak eder."[30]

Abdülvahid b. Zeyd, tasavvufî ilerlemede en büyük engel olarak dünya sevgisini ve dünya hırsını görür. Onun en çok korktuğu hususların başında bunlar gelmektedir. İhvanına: "zenginliğe ve çok kazanca imrenmeyin" diyerek sürekli ikazlarda bulunmuştur. Bir ikazı ise şu şekildedir: "Şu dünyayı talep edenlerin vay haline! Rızık kendilerine garanti edildiği halde dünyayı talep etmekten utanmıyorlar." "Hayır (iyilik) ancak ahiret hayrıdır. Dünyada ise hayır yoktur."[31]

Abdülvâhid b. Zeyd, tasavvufî hâl ve makamlara dâir sözler söylemiş, en yüksek ve en şerefli makâm olarak rızâ makamını görmüştür. Ona göre rızâ makamı, sabrın üstünde yer alır. Bu makam, Allah'ın en ulu kapısı, dünyanın cenneti ve âbidlerin istirahat yeridir. Rızâ, muhabbetin başıdır. Kulun râzılığı, ancak musibetlerin kendisini sardığında belli olur.[32]

Abdülvâhid b. Zeyd'e iki ciddi suçlama yöneltilmiştir. Bunlardan birisi Kaderî olması diğeri ise hadis konusunda zayıf olmasıdır. Kaynaklarda Kaderî görüşten döndüğü ifade edilse de kendisine yöneltilen bu suçlamanın temelinde Abdülvâhid b. Zeyd'in kesb yani amel konusundaki görüşlerinin etkili olduğunu bilmek gerekir. O, kulun kurtuluşunda kesbi yani ameli önemsediği için böyle bir suçlamaya maruz kalmıştır. Kesb, Kaderî'nin/Mutezîle'nin usulleri arasında kabul edilir. Bu görüşte olanlara göre kurtuluş ancak kesbe yani amelle mümkündür. Ehl-i sünnet mensupları bu konuda Mutezîle mensuplarından farklı düşünürler. Onlara göre amel önemlidir. Ancak Allah'ın rahmeti olmadan sadece amelin varlığı kurtuluşa yeterli değildir.[33]

---

[27] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/155, 163; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/229, 234; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/268; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/191.

[28] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/156.

[29] أن النبي صلى الله عليه و سلم قال لا يدخل الجنة جسد غذي بحرام bk. Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali et-Temîmî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1404/1984), 1/84 (No. 83).

[30] **رسول الله صلى الله عليه وسلم يقولكل جسد نبت من سحت فالنار أولى به** bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin Beyhakî, *Şü'abü'l-îmân*, thk. Muhammed es-Saîd Bisyûnî (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1410), 5/56 (No. 5375).

[31] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'd-dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed 'Atâ (Kâhire: Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, 1414/1993), 78.

[32] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/156, 163; Beyhakî, *Şü'abü'l-îmân*, 1/382.

[33] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/587; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/223; *Safedî, el-Vâfî bi'l-vefayât*, 19/171.

Kaderîlik suçlaması Fakriyye'ye mensup sadece Abdülvâhid b. Zeyd'e yöneltilmemiş onun talebeleri olan ve ilk tekke inşasını gerçekleştiren Ahmed b. 'Atâ ve Ahmed b. Ğassân'a da yöneltilmiştir. Esasında bu suçlamalar esas olarak Hasan-ı Basrî'den başlayarak onun talebelerine yöneltilmiştir. Hasan-ı Basrî her şeyin Allah'tan olduğunu hakiki fâilin Allah olduğunu söylediği zaman Kaderiyye/Mutezîle mensupları Hasan-ı Basrî'yi Cebrîlikle, kesb konusunda konuştuğunda da Ehl-i sünnet mensupları onu Kaderî olmakla suçlamışlardır.[34]

Abdülvâhid b. Zeyd'e yöneltilen bir diğer suçlama ise râvî olarak zayıf, rivayetlerinin ise metrûk olduğudur. Bu suçlamaya uygun olarak Buhârî (ö. 256/870) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi hadis alimleri Abdülvâhid b. Zeyd'den gelen rivayetleri kabul etmemişlerdir. İbn Hıbbân'a (ö. 354/965) göre bu durumun temel sebebi, Abdülvâhid b. Zeyd'in ibadete çok düşkün olması ve buna bağlı olarak hadisler konusunda göstermesi gereken titizliği göstermemesidir.[35]

Abdülvâhid b. Zeyd, cihat yönü olan bir şahıstır. O, zamanın tüm gazvelerine katılmış ve buralarda büyük kahramanlıklar göstermiştir. Kendisi cihattan geri durmadığı gibi talebelerini de düşmanla cihada davet ve teşvik etmiştir.[36] Nefisle cihat ve düşmanla cihat konusunda gayretli olan Abdülvâhid b. Zeyd, İbn 'Asâkir'in verdiği bilgiye göre 170/786 yılında vefat etmiştir.[37]

2.Ebû 'Amr (Ebû Ömer) Ahmed b. 'Atâ el-Hüceymî el-Basrî (ö. 200/815)

Abdülvâhid b. Zeyd'in talebeleri arasında Basra'da ilk tekke inşasını başlatan Ahmed b. 'Atâ'dır. İbn Teymiyye'ye göre Ahmed b. 'Atâ tarafından inşa edilen bu ev/tekke, İslâm dünyasında inşa edilen ilk tekkedir. Ahmed b. 'Atâ bu tekkeyi Fakriyye'ye mensup müridânı için inşa etmiştir.[38] İmam Zehebî (ö. 748/1348) de İbn Teymiyye gibi benzer görüşe sahiptir. İmam Zehebî, eserinde İbnü'l-A'râbî'yi (ö. 340/952) delil göstererek Basra'da sûfiler için vakfedilen ilk evin burası olduğunu kaydetmiştir. Zehebî'nin kaydına göre Ahmed b. 'Atâ, inşa ettiği bu tekkeye akşamları gelmiş ve burada sohbet halkaları tanzim ederek müridanına kıssalar anlatmıştır.[39] Bazı kaynaklarda bu tekkenin meşhur bir tekke olduğu, bölge halkının bu tekkeye rağbet gösterdikleri ve bu tekkede kılınan namazı faziletli kabul ettiklerine dair bilgiler yer almaktadır. Ahmed b. 'Atâ'nın vefatından sonra altmış yıl kadar daha ayakta kalan bu bina, 260/873 yılındaki Sâhibü'z-zenc ayaklanmasında yıkılarak tarihe karışmıştır.[40]

[34] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 4/582; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/25.
[35] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/139; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/587.
[36] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'd-dünyâ, *Kitâbu men 'âşe ba'de'l-mevt*, thk. Muhammed Hüssâm Beyzûn (Beyrût: Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, 1413/1992), 38, 44.
[37] İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/236, ayrıca bk. Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, 18/171.
[38] Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 10/358-359.
[39] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 8/127-128; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 5/21.
[40] Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, 159.

Ahmed b. ‘Atâ’nın nisbesi Hüceymî’dir. Hüceym Basra’da bir yer ismidir. Benû Hüceym (Hüceym oğulları) buraya yerleştikleri için bu yere Hüceym ismi verilmiştir.[41] Ahmed b. ‘Atâ, şeyhi Abdülvâhid b. Zeyd’in yoluna sımsıkı sarılmıştır. Şeyhinin vefatından sonra şeyhinin bıraktığı makama kendini tayin etmiş, inşa ettiği tekkede sohbet halkalarıyla mürîdânını terbiye etmeye çalışmıştır. Ahmed b. Ğassân, Ebû Bekir el-‘Ataşî, Ebû Abdillah el-Hammâl...gibi isimler müridanı arasında yer alır.[42]

Ebû İshâk es-Sürremerrâî (ö. 270/883), *el-Muhabbetü lillâh* adlı eserinde Ahmed b. ‘Atâ’nın hem üstatlarını tanıttığı hem de kendisi ve talebeleri için niyaz içeren metne yer vermiştir. Ahmed b. ‘Atâ’nın nasıl bir tasavvuf anlayışına sahip olduğunu göstermesi açısından dikkat çeken metin şu şekildedir: “Onlar (üstatlarım), Allah’a özlem ve şevk duyarlardı. Hüznün olgunlaştırdığı, yanmış bir kalpten çıkan mahzun bir sesle: “sadece seni isteyenlerin mertebesine bizi ulaştır” diyerek dua ederlerdi. Onlar ki senin dışında dünya ve ahireti talep etmediler. Onların tek isteği sensin. Senin dışında hiçbir şeyi istemezler, nefisleri ancak seninle beraber güzel olur. Sana olan şevklerinden dolayı sanki ruhları çıkacak gibidir. Ey ibadet edenlerin göz bebeği! Beraber olduğun insanlara ikram ettiğin sevgi kadehinden bizim kalplerimize de ver. Sana tamamen yönelme hususunda bize lütfunla muamele et. Marifetullahı kalbimize yerleştir. O marifet ki onunla muhabbetullah idrak edilir. Vuslat nimetini bize nasip et. Bizleri artırdığın nimetleri alabilecek seviyede kıl. Bizi senden uzaklaştıracak ne varsa hepsini kalbimizden çıkar. Kalbimizi her türlü pislikten temizle. Senin rızanı kazanmaya ulaştıracak her türlü yardımı ihsan eyle.”[43]

Ahmed b. ‘Atâ, Abdülvâhid b. Zeyd kanalıyla Hasan-ı Basrî’nin şu sözünü rivayet etmiştir: “Kim gençliğinde Allah’a güzel ibadet ederse, Allah ona olgunluğunda hikmet verir.” Hasan-ı Basrî’ye göre bu duruma Yûsuf 12/22. âyeti delildir.[44]

Ahmed b. ‘Atâ bazı hadisler rivayet etmiştir. Onun, ‘Amr b. Ömer, İshâk b. Nûh, Ebû Sinân, Muaz b. Cebel kanalıyla rivayet ettiği hadiste Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Allah, ahiretini kazanmak için bedenini eline alan kula rahmet etsin. O kul ki etini eritti ve derisini kuruttu. O gün dünyada açlık ve fakirlikleri uzun olanlar getirilir. Muhakkak ki insanların en faziletlisi aç ve fakir olanlardır.”[45] İbn Asâkir bu rivayeti sahih bulmamış münker kabul etmiştir. Ona göre rivayetin isnadında çok sayıda meçhul râvi vardır.[46]

---

[41] Ebû Sa‘îd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem‘ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ (Haydarâbâd: Meclis-i dâireti’l-meârifi’l-Osmâniyyi, 1382/1962), 13/386.

[42] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’l-nübelâ*, 8/127; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm,* 5/21.

[43] Ebû İshâk İbrâhim b. Abdillah es-Sürremerrâî, *el-Muhabbetü lillâhi sübhâneh*, thk. Âdil b. Abdüşşekûr ez-Zerkî (Riyâd: Dâru’l-hadâra, 1424/2003), 113.

[44] وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نجزِي الْمُحْسِنِينَ Yûsûf 12/22. bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Mevzıhu evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrîk*, thk. Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî (Beyrût: Dârü’l-ma‘rife, 1407), 2/281.

[45] عن معاذ بن جبل أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول رحم الله عبدا أخذ من بدنه لآخرته فأذاب لحمه وأجف جلده فيوشك أن يأتي يوم هبط كل كبد جائعة طال جوعها في الدنيا وعريها فإن أفضل الناس كل جائع عاريbk. İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 66/281.

[46] İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 66/281.

Ahmed b. ‘Atâ, İbn Ömer’e ulaşan senetle Rasûlûllah’ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: “İnsanların en faziletlisi sevmediği bir şey için sevdiği şeyi terk edendir. Bu yüzden o kimse, Allah’ın rızasını kazanmak için nefsini gayrete getirir ve Allah dışında nefsini dünyalık hiçbir şeyle meşgul etmez. Bu kimse, Allah kendisine bundan daha hayırlısını vermedikçe Allah için bunları bırakmaz. Böylece Allah onun kalbine gidip gelen bir hikmet bahşeder.”[47] Enes b. Mâlik’e ulaşan senetle de Rasûlûllah’ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Kalem üç kişiden kaldırılmıştır. Bunlar; aklı bozulandan, uyanıncaya kadar uyuyandan, aklı başına gelinceye kadar çocuktan.”[48]

Ahmed b. ‘Atâ, açlığa özel bir önem vermiş talebelerini de bu doğrultu da yetiştirmiştir. Ona göre Allah’a giden yolda; oruç, namaz ve açlık olmak üzere üç kapıyı geçmek gerekir. Ayrıca o, helal lokmaya da dikkat çekmiştir. Manevî ilerlemede kişinin kendi el kazancı olan helal lokmayı temel husus olarak görmüştür.[49]

Abdülvâhid b. Zeyd’e yöneltilen iki temel suçlama Ahmed b. ‘Atâ’ya da yöneltilmiştir. Kaynaklarda Ahmed b. ‘Atâ’nın, Kaderî olduğu ancak Mutezîlî olmadığı ifade edilmektedir. Bu konuda İmam Zehebî’nin zâhid ve âbid bir insanın bid’at bineğine binmesi ne kadar çirkin diyerek Ahmed b. ‘Atâ’ya ciddi bir eleştiri yönelttiği görülmektedir. Ahmed b. ‘Atâ Kaderî olmakla eleştirildiği gibi hadis konusunda da işitmediği hadisleri rivayet ettiği için de eleştiriye maruz kalmıştır. Hadis imamı Dârekutnî (ö. 385/995) Ahmed b. ‘Atâ’yı Hâlid el-‘Abd ve diğer bazı zayıf râvîlerden hadis rivayet ettiği için metruk kabul etmiştir.[50] Bir başka hadis âlimi İbnü’l-Medinî (ö. 234/848) de tanık olduğu bir olayı şu şekilde anlatmıştır: “Bir gün Ahmed b. ‘Atâ’ya uğradım. Onu bir defterden (tomardan) hadis rivayet ederken buldum. Ona: “Sen bunları bizatihi işittin mi?” dedim. O: “Hayır! Fakat güzel hadisler içeren bu defteri müridana okumak ve onlara rivayet etmek için satın aldım” dedi. Bunun üzerine ona: “Rasûlullah’a yalan isnat ederek kulları Allah’a yaklaştırma hususunda Allah’tan korkmuyor musun?” dedim.[51]

Ulema tarafından ciddi eleştirilere maruz kalan Ahmed b. ‘Atâ, 200/815 tarihinde vefat etmiştir.[52]

3. Ahmed b. Ğassân el-Hüceymî el-Basrî (ö. 230/844)

Ahmed b. ‘Atâ’dan sonra Basra’da tekkelerin ilk nüvesi konumunda bir ev inşa eden bir diğer şahıs Ahmed b. Ğassân’dır. İmam Zehebî’nin verdiği bilgiye göre Ahmed b. Ğassân, şeyhi Ahmed b. ‘Atâ’nın vefatından sonra şeyhinin makamına geçmiş ve o da şeyhinin

---

[47] قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ تَرَكَ مَا يُحِبُّ إِلَى مَا لا يُحِبُّ , فَأَجْهَدَ نَفْسَهُ طَلَبَ رِضَاءَ اللَّهِ وَلَمْ يَشْغَلْ نَفْسَهُ بِشَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا عَنِ اللَّهِ , فَإِنَّهُ لا يَدَعُ عَبْدٌ شَيْئًا لِلَّهِ إِلَّا آتَاهُ اللَّهُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ , وَجَعَلَ الْحِكْمَةَ تَرَدُّدُ فِي جَوْفِهِ bk. Ebû Nu’aym Ahmed b. Abdillah el-İsfehânî, *Târîhu İsfehân (Ahbâru İsfehân),* thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1410/1990), 1/460.

[48] قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ الْمَغْلُوبِ عَلَى عَقْلِهِ، وَعَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَعْقِلَ bk. İsfehânî, *Târîhu İsfehân*, 2/287.

[49] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’l-nübelâ*, 8/127; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm,* 5/21.

[50] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’l-nübelâ*, 8/127; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm,* 5/21; ‘Askalânî, *Lisânü’l-mîzân*, 1/537;

[51] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’l-nübelâ*, 6/511; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm,* 5/21.

[52] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’l-nübelâ*, 8/127; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm,* 5/21.

izinden giderek kendisi için bir ev/tekke inşa etmiştir. İnşa edilen bu tekke, Basra'da inşa edilen ikinci tekke hüviyetindedir. Ahmed b. Ğassân inşa ettiği tekkede Fakriyye talebelerine korku ve hüznün yoğun olduğu vaazlar vermiştir.[53]

Ahmed b. Ğassân, şeyhi Ahmed b. 'Atâ'dan işittiği bazı hadisleri rivayet etmiştir. Bu rivayetlerden birisi, Basralı muhaddis sûfî Ebû Sa'îd İbnü'l-A'râbî'nin (ö. 340/952) *Mu'cemü İbni'l-A'râbî* adlı eserinde yer almaktadır. Rivayetin senedi Ahmed b. 'Atâ, Abdülhakem ve Enes zinciriyle Rasûlullah'a ulaşmaktadır. Bu rivayete göre Rasûlullah (a.s.) şöyle buyurmuştur: "Hiçbir peygamber yok ki onun benzeri benim ümmetimde olmasın. Ebû Bekir, İbrâhîm'in naziridir (benzeridir). Ömer, Mûsâ'nın benzeridir. Osmân, Hârûn'un benzeridir. Ali b. Ebî Tâlip de benim benzerimdir. Kim de İsâ b. Meryem'e bakmak isterse Ebû Zer el-Ğıfârî'ye baksın."[54]

Ahmed b. Ğassân, Tevrât ve Zebûr'a vakıf bir şahsiyettir. Bazı eserlerde Ahmed b. Ğassân'ın vukufiyetine dair şu bilgiler yer almaktadır: "Tevrat'ta şunları okudum: "Sıddıklar için nurdan minberler olacak ve onlar Allah'ın veçhine bakacaklar." Davut'un Mezmurlar'ında da şunları okudum: "Ey Sıddıklar! Allah'ı sevin, Allah'la mutlu olun ve O'nun zikriyle nimetlenin."[55]

Ahmed b. Ğassân Fakriyye'ye mensup diğer sûfiler gibi o da Kaderî olmakla suçlanmıştır. Ancak kaynaklarda bu görüşünden daha sonra döndüğü ifade edilmektedir. Ahmed b. Ğassân hakkında kaynaklarda sınırlı bilgiler mevcuttur. Bu sınırlı bilgiler içinde "Mihne" olaylarındaki tavrı özel önem arzeder. Ahmed b. Ğassân, Abbasî halifesi Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) zamanında vuku bulan Mihne hadisesinde "Kur'ân mahluktur" demeyi reddetmiş ve bu sebeple tutuklanmıştır. Tutuklandıktan sonra Basra'dan Bağdat'a götürülen Ahmed b. Ğassân, ağır işkencelere maruz kaldığı hapishane hayatı olmuştur. Bağdat hapishanesinde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Büveyti (ö. 231/846) ile arkadaşlığı olmuştur. Hem Ahmed b. Hanbel hem de Büveyti, Ahmed b. Ğassân'a sıcak ilgi göstermişlerdir. Bu ilgiye bağlı olarak Ahmed b. Ğassân, Büveytî ve Ahmed b. Hanbel'in konuşmalarından etkilenerek Kaderî düşünceyi terk etmiştir. Ahmed b. Ğassân, hürriyetine kavuşamadan 230/844 yılında hapishanede vefat etmiş ve cenazesi de Bağdat Kûfe Kapı Mezarlığı'na defnedilmiştir.[56]

Ahmed b. Ğassân, hürriyetinin olmadığı hapishane hayatında bile cuma namazını kılma arzusunu sürekli canlı tutmuştur. Her cuma günü geldiğinde cuma namazı için hazırlık yapmış, hapishane kapısına gelerek gardiyanlardan kapının açılmasını istemiştir.

---

[53] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/21.

[54] قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا لَهُ نَظِيرٌ فِي أُمَّتِي، فَأَبُو بَكْرٍ نَظِيرُ إِبْرَاهِيمَ، وَعُمَرُ نَظِيرُ مُوسَى، وَعُثْمَانُ نَظِيرُ هَارُونَ، وَعَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ نَظِيرِي، وَمَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ فَلْيَنْظُرْ إِلَى أَبِي ذَرٍّ الْغِفَارِيِّ bk. Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. el-A'râbî, *Mu'cemü İbni'l-A'râbî*, thk. Abdülmuhsin b. İbrâhîm (es-Su'ûdiyye: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1418/1997), 1/301.

[55] Sürremerrâî, *el-Muhabbetü lillâhi*, 68.

[56] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/511. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 8/128.

Gardiyanların onu geri çevirdiklerinde bu duruma: "Allah'ım şahit ol" diyerek nida etmiştir.[57]

4.'Utbe b. Ebân b. Sam'a el-Basrî ('Utbe el-Ğulâm) (ö. 167/783)

İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre Basra'da ibadet için kendine özel ev/tekke tahsis eden bir isim de 'Utbe b. Ebân'dır.[58] 'Utbe b. Ebân, hayatının sonunda katıldığı ve şehit olduğu savaşa kadar ibadetlerine kendine tahsis ettiği bu evde devam etmiştir. Romalılara karşı yapılan savaşa katılmak için Şâm diyarına giderken evini/tekkesini kilitlemiş ve: "Ölüm haberim gelinceye kadar burayı açmayın," diyerek yakınlarına tembihte bulunmuştur. Şehit olduğu haberi gelince yakınları, kapının kilidini açıp eve girdiklerinde sadece kazılmış bir mezar ve demir bir pranga bulmuşlardır.[59] Bu bilgilerden anlaşıldığına göre 'Utbe b. Ebân, bu evi sadece kendisine tahsis etmiş, başkalarını hiçbir şekilde buraya almamıştır.

'Utbe b. Ebân'ın katıldığı ve şehit olduğu savaş, 167/783 yılında Halep'ten Adana tarafına giderken Missîsa denilen yerde vuku bulmuştur. Şehit olma arzusuyla bu savaşa katılan 'Utbe b. Ebân, savaşta çok büyük kahramanlıklar göstermiştir. Göğsünden aldığı altı veya yedi bıçak darbesine bağlı olarak vefat etmiştir. Savaşın ilk şehidi, 'Utbe b. Ebân olmuştur.[60]

'Utbe el-Ğulâm, Benû Râsib ismindeki meşhur kabileye mensuptur. Babası Ebân b. Sam'a, büyük muhaddisler arasında gösterilmektedir. Hz. Âişe, 'İkrime...gibi çok sayıda şahıstan rivayetleri vardır. Yahyâ el-Kattân, Ebû 'Âsım en-Nebîl, Sehl b. Yûsuf...gibi pek çok isim de ondan hadis rivayetinde bulunmuştur. Yahyâ b. Mâîn (ö. 233/848) ve diğer bazı hadis imamları Ebân b. Sam'a'yı sika kabul etmişlerdir. Rivayetleri makbul olan baba Ebân b. Sam'a 153/770 yılında vefat etmiştir.[61]

Fakriyye'nin önemli temsilcilerinden birisi olan 'Utbe el-Ğulâm, çocukluk yıllarında Hasan-ı Basrî'nin meclislerine dahil olmuş ve ilk hidayeti Hasan-ı Basrî'den almıştır. Kendisine "Ğulâm" diye lakap verilmesi, küçük yaşta tasavvuf yoluna girmesi ve bu yolda çalışkanlığı ve ciddiyeti sebebiyledir. 'Utbe el-Ğulâm'ın küçük yaşta tevbe etmesine ve tasavvuf yoluna girmesine çarşıda gördüğü fırından çıkmış bir hayvan kellesi sebep olmuştur. Bu kelleyi görünce manevi bir etki altına giren 'Utbe el-Ğulâm, orada düşmüş ve bayılmıştır.[62]

---

[57] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 5/511.

[58] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/292; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 2/222; Ahmet Arslan, "Basra Zahitlerinden Utbetü'l-Gulâm'ın Züht Anlayışı", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (01 Haziran 2025): 110-122.

[59] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/237; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 12/366.

[60] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/228; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/510; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/451.

[61] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/19; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/510.

[62] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/292; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, 19/290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/451; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 12/366; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/98.

Kelâbâzî, sahabe neslinden sonra tasavvufun öncü ve kurucu isimleri arasında 'Utbe el-Ğulâm'ın da adını zikretmiştir.[63] İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), 'Utbe el-Ğulâm'a âit zühd konusunu ihtiva eden bir risalesinin varlığını bildirmektedir.[64] Fakriyye'ye mensup diğer sûfîler de olduğu gibi 'Utbe el-Ğulâm'ın da tasavvuf anlayışı aşırı korku ve hüzne dayanır. Manevî terakkiler hep bu hâlden neşet eder. Onun hüznü Hasan-ı Basrî'nin hüznüne benzetilmiştir. İbrahim b. Edhem'le mukayese edilmiş bazıları onu İbrahim b. Edhem'den daha üstün görmüştür. Üstün görenlerden birisi Mahled b. el-Hüseyin'dir. Mahled b. el-Hüseyin hem İbrahim b. Edhem'e hem de 'Utbe el-Ğulâm'a talebelik yapmıştır. Ona: "Bu ikisinden hangisi daha faziletlidir?" sorusu yöneltildiğinde Mahled: "Utbe'den daha faziletli bir adamı şu gözlerim görmedi," diyerek cevap vermiştir.[65]

Her ne kadar küçük yaşta Hasan-ı Basrî'nin meclislerine katılsa ve ilk hidayeti ondan alsa da 'Utbe el-Ğulâm'ın esas şeyhi Abdülvâhid b. Zeyd'dir. 'Utbe el-Ğulâm, dokuz yıl boyunca Abdülvâhid b. Zeyd'in ilim meclislerini hiç kaçırmamış, katıldığı her mecliste vaazın başından sonuna kadar hiç durmadan sürekli ağlamıştır. Bu durumdan mecliste bulunan diğer talebeler rahatsız olmuşlar ve "'Utbe'nin ağlamasından senin ne dediğini anlamıyoruz?" diyerek Abdülvâhid b. Zeyd'e bu durumu şikâyet etmişlerdir. Bu şikayetler üzerine Abdülvâhid b. Zeyd: "Ne yapabilirim? 'Utbe kendine ağlıyor. Eğer ben onu yasaklarsam o zaman çirkin bir vâiz olurum," demiştir. 'Utbe el-Ğulâm ağlamakla yetinmemiş bazı zamanlarda bayıldığı görülmüştür.[66]

Abdülvâhid b. Zeyd, talebesi 'Utbe el-Ğulâm'ı şöyle anlatmıştır: "Kalbini elde ettiğim gençler içinde 'Utbe'den daha hüzünlü bir genç görmedim. Ona bir hadis anlattığımda ağlamaya başlar ben de onun için: "Şimdi ölecek," derdim."[67] 'Utbe el-Ğulâm'ın çok ağlamasından dolayı yüzünde izler oluşmuştur. Basralı Mûsâ b. Sâlih el-Kuray'î, 'Utbe el-Ğulâm'ın yanaklarında akan göz yaşının izlerini gördüğünü söylemiştir. 'Utbe el-Ğulâm dua ve münacatlarını hep göz yaşı dökerek yapmıştır. Onun sıkça yaptığı dua ve münacatlardan biri şudur: "Ey Allah'ım! Sen beni cezalandırsan da ben seni seviyorum, bana merhamet edip beni affetsen de ben seni seviyorum." Tekrar ettiği bir diğer duası da şudur: "Ey Efendim! Beni kıyamet günü rezil etme."[68]

'Utbe el-Ğulâm'ın hüznünün ve ağlamasının çok olmasının bir sebebi de kabul olunan duasından kaynaklanır. Bu duaya göre 'Utbe el-Ğulâm, Allah'tan hüzünlü ve güzel bir ses, sürekli ağlayan bir göz, külfetsiz şekilde bir yiyeceğe sahip olmak üzere üç şeyi istemiştir. Duası müstecâb olan 'Utbe el-Ğulâm, Kur'an'ı hüzünlü ve güzel okumuş, sürekli göz yaşı dökmüş ve evine gittiğinde nerden geldiğini bilmediği yiyecekler bulmuştur.[69] 'Utbe el-

[63] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 23.
[64] Ebü'l-Ferec, Muhammed b İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazân (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1417/1997), 230.
[65] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/226, 237.
[66] İbn Ebi'd-dünyâ, *er-Rikka,* 166; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 12/366.
[67] İbn Ebi'd-dünyâ, *el-Hem ve'l-hüzn*, 82.
[68] İbn Ebi'd-dünyâ, *er-Rikka,* 160, 206; Beyhakî, *Şü'abü'l-îmân*, 1/382.
[69] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/237; Beyhakî, *Şü'abü'l-îmân*, 2/116.

Ğulâm'ın korku ve hüznünün artmasına bir sebep de kıyamet günü hesabın nasıl vuku bulacağı endişe yer almaktadır. Ona göre kıyamet günü hesaplar çetin ve zor geçecektir. Bir günahtan dolayı bile mümin bir kul, Allah'ın huzurunda yüz yıl bekletilecek, çetin sorgulara tabi olacaktır.[70]

Nasıl ki Abdülvâhid b. Zeyd talebesi 'Utbe el-Ğulâm'a dünya sevgisinin kalbe yerleştirilmemesi konusunda ikaz etmişse, 'Utbe el-Ğulâm da talebelerini bu konuda ikaz etmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd: "Hayır/iyilik ancak ahiret hayrıdır. Dünyada hayır yoktur," derken 'Utbe el-Ğulâm da: "Kendine zarar veren yani dünya ile mutlu olan insan nasıl düzelebilir?" demiştir.[71]

'Utbe el-Ğulâm'da manevî makamları terakki etme arzusu sürekli olmuştur. Şeyhi Abdülvâhid b. Zeyd'e bazı kimselerin zevk ettiği ancak kendisinin bilmediği ve zevk etmediği bazı makam ve mertebelerin bulunduğunu bunun sebebinin ne olduğunu sormuştur. Şeyhi ona: "Sen ekmekle beraber hurma yiyorsun onlar ise sadece ekmek yiyorlar," demiştir. Bunun üzerine 'Utbe: "Hurmayı yemeyi bıraktığım zaman o mertebelere ulaşacak mıyım? diye soru yönelttiğinde Abdülvâhid b. Zeyd: "Daha ötesine ulaşacaksın," diyerek karşılık vermiştir.[72]

Şeyhinin bu ikazlarına uyarak 'Utbe el-Ğulâm, arzu ettiği halde bir sene boyunca hurma, yedi sene boyunca da et yememiştir. Sürekli oruç tutan 'Utbe el-Ğulâm, yiyecek olarak ekmek ve tuzla yetinmiş, güzel yiyecekleri ahirete bıraktığını söylemiştir. Ekmeğini de fırında pişirmemiş, yoğurduğu hamuru güneşte kurutarak o şekilde yemeyi tercih etmiştir.[73] Yiyecek olarak tuz ve ekmeği tercihinde şeyhi Abdülvâhid b. Zeyd'in şu sözü etkili olmuştur: Ey kardeşlerim! Ekmek ve tuz yiyiniz. Çünkü bu çeşit yemek, böbrek yağlarını eritir ve yakîni ziyade eder. [74]

Fakriyye'ye mensup diğer sûfîler gibi 'Utbe el-Ğulâm da helal rızık konusunda hassasiyet göstermiş manevi ilerlemenin helal lokmadan geçtiği bilincinde her zaman olmuştur. Bu hassasiyetinden dolayı maişetini hasır yaparak el emeği alın teri dökerek kazanma çabası içinde olmuştur. Onun genelde bir kuruş sermayesi olurdu. O bir kuruşa, hasır malzemesi alır ve o malzemeden hasır örerdi. Ördüğü hasırı da üç kuruşa satardı. Bu üç kuruşun birisini, fakir fukaraya tasadduk eder, diğer birisiyle geçimini sağlar geriye kalan bir kuruşu da kendisine sermaye yapardı. Hasır ustası olan 'Utbe el-Ğulâm, talebelerini de bir meslek ve bir sanat sahibi olmaya teşvik ederdi. Mesleği ve sanatı olan adamları takdir eder onları severdi.[75]

---

[70] Ebû Muhammed Sehl b. Abdillah et-Tüsterî, Tefsîru't-Tüsterî, thk. Ebû Bekir Muhammed el-Beledî (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423), 175.

[71] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/237; İbn Ebi'd-dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 78.

[72] Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmiddîn*, 3/94.

[73] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/229-231; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 12/366; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 19/290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/451.

[74] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/155; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/139.

[75] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/230; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/511; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/451; Sıbt İbnü'l-

'Utbe el-Ğulâm'a göre bir insanın kalbine muhabbetullah yerleştiği zaman o şahıs tamamen Allah ile meşgul olur, bu durumda sıcağı soğuktan, tatlıyı ekşiden ayırt edemez hâle gelir. 'Utbe el-Ğulâm, muhabbetin tahakkukunu marifete bağlamaktadır. Bu konuda talebelerine şunları söylemiştir: "Allah'ı bilen kimse, muhakkak ki Allah'ı sever. Allah'ı seven kimse, muhakkak ki O'na itaat eder. Allah'a kim mutî kul olursa Allah o kuluna ikram eder ve o kulunu yanına yerleştirir. Bu kula müjdeler olsun!...[76]

Kaynaklarda İbrahim b. Edhem ile 'Utbe el-Ğulâm arasında uhuvvet/kardeşlik akdinin olduğu bilgisi yer alır. İbrahim b. Edhem, kardeş edindiği 'Utbe el-Ğulâm'a şöyle nasihatte bulunmuştur: "Ey Allah'ın veli kulu! Allah'ın seni sevmesini istiyorsan hem dünyayı hem de âhireti bırak. İkisine de rağbet gösterme. Nefsini bu ikisinden uzak et ve yüzünü Allah'a çevir...." İbrahim b. Edhem'e göre bir kulda muhabbetullah tahakkuk edip onun lezzetini aldığında yemesi, içmesi ve hırsları azalır.[77]

Marifet ve muhabbet coşkusunun hâkim olduğu 'Utbe el-Ğulâm'dan bazı kerametler zâhir olmuştur. Kerametleri arasında kuşların ona icabet ettiği zikredilir. İnsanlar, Utbe el-Ğulâm'ın kuşlara sözünün geçtiğine şahit olmuşlardır. O, güzel bir kuş gördüğünde kuşu çağırır, kuş bu çağrıya uyar ve eline konardı. Uç dediğinde ise uçar giderdi.[78]

Sonuç

Bazı müelliflere göre Basra, tasavvufî hareketliliğin ilk görüldüğü şehirdir. Tasavvuf denilen ilim, bu şehirde doğmuş ve diğer şehirlere buradan yayılmıştır. Basra tasavvuf ekolü, aşırı ibadet, aşırı korku ve hüzne dayanır. Bu ekolünün kurucu ismi muhakkak ki Hasan-ı Basrî'dir. Hasan-ı Basrî, hâl ve tavırlarıyla, görüş ve düşünceleriyle tasavvuf ilminin doğuşuna katkı sağlamış bir şahsiyettir. Pek çok talebe yetiştirmiş ancak ilmî ve manevî neşvesi tarikatlarda Habib el-Acemi ve Abdülvâhid b. Zeyd olmak üzere iki halifesi kanalıyla devam etmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd ve onun talebelerinin oluşturduğu kola Fakriyye ismi verilmiştir. Bu kola mensup sûfîlerin, Basra tasavvuf ekolünün oluşması ve yerleşmesinde çok büyük katkıları olmuştur.

Fakriyye'ye mensup Abdülvâhid b. Zeyd ve onun talebeleri Ahmed b. 'Atâ, Ahmed b. Ğassân ve 'Utbe el-Ğulâm Basra tasavvuf ekolünün hususiyetlerini üzerlerinde taşımışlardır. İsmi zikredilen sûfîler, dünya sevgisinin giderilmesinde, nefis tezkiyesinde ve manevî makam terakkilerinde korku ve hüznü temel kabul etmişler ve marifet, muhabbet ve rızâ gibi yüksek makamlara bu esaslara bağlı kalınarak terakki edilebileceği görüşünde olmuşlardır.

Abdülvâhid b. Zeyd ve ismi zikredilen talebeleri manevi yükselişte açlığa dikkat çekmişler ve helal lokmayı çok önemsemişlerdir. Onlara göre dindeki kuvvet bu

Cevzî, *Mirâtü'z-zamân,* 12/366.

[76] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/236; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/511; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/451.

[77] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/81.

[78] İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/237; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 6/511; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/451.

hassasiyetlere bağlı olarak kazanılır. Midesi kuvvetli olanın yani midesine helal lokma girenin dini kuvvetli ve ahlakı da güzel olur. Ayrıca Fakriyye'ye mensup sûfîler cihat konusunda da arzulu ve istekli olmuşlar, gazvelerde çok büyük kahramanlıklar göstermişler hatta bazıları şehit olarak bu dünyadan ayrılmışlardır.

'Utbe el-Ğulâm'ı ayrı tutarsak Abdülvâhid b. Zeyd, Ahmed b. 'Atâ ve Ahmed b. Ğassân'a kaynaklara bakıldığında iki ciddi suçlamanın yöneltildiğini görürüz. Bunlardan birisi Kaderî olmaları diğeri ise hadis konusunda zayıf kabul edilmeleridir. Kaderî olma suçlamaları yöneltilse de bu görüşten döndüklerine dair de kaynaklarda bilgilere yer verilmiştir. Kaderi olma suçlamalarının temelinde kesb yani amel konusundaki görüşlerinin etkili olduğunu bilmek gerekir. İkinci suçlama olan hadis konusunda zayıf kabul edilmeleri ise rivayetlerde hadis imamlarının gösterdikleri ehemmiyetle yaklaşmamaları ve ibadete düşkün olmalarından dolayı hadisler konusunda gösterilmesi gereken titizliği göstermemeleri sebepler arasında zikredilebilir.

Makalemizin ana kurgusu açısından en önemli husus, ilk tekkelerin Abdülvâhid b. Zeyd'in talebeleri tarafından inşa edildiğinin tespiti ve bu hususun tarihi süreçle ortaya konulmasıdır. Bu manada Basra'da ilk evi/tekkeyi Ahmed b. 'Atâ inşa etmiştir. İbn Teymiyye ve Zehebî'ye göre Ahmed b. 'Atâ tarafından inşa edilen bu ev/tekke, İslam dünyasında inşa edilen ilk tekkedir. Bu tekkenin inşasından sonra Ahmed b. Ğassân da sûfîlere ait tekkelerin ilk nüveleri konumunda olan ev/tekke edinmeye ve inşa etmeye devam etmiştir. Bu tekkelerde Fakriyye'ye mensup talebeler hüzün hâlleri, sesli ağlamalar ve göz yaşları yer yer bağırma hâllerini özgürce yaşamışlardır. Bu süreçte 'Utbe el-Ğulâm'ın inşa ettiği evi/tekkeyi ise sadece kendine ait bir mekân olarak kabul etmek gerekir.

Kaynakça | References

Akdağ, Eyyup. "Sûfîlere İsim Arayışları ve Tasavvuf Kelimesinin Menşei Meselesi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23/2 (Aralık2019): 715-737. https://doi.org/10.18505/cuid.620070

Akdağ, Eyyup. "Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'den Semâı Meselesinde Sûfîler İle Hadisçiler Arasındaki İhtilaf". *Sufiyye*. 20 (01 Haziran 2026): 347-372. https://doi.org/10.46231/sufiyye.1880079.

Arslan, Ahmet. "Abdülvâhid b. Zeyd'in Hayatı, Zühd Anlayışı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi* 60/3 (01 Eylül 2024): 1051-1080. https://doi.org/10.61304/did.1418520.

Arslan, Ahmet. "Basra Zahitlerinden Utbetü'l-Gulâm'ın Züht Anlayışı". İdrak Dini Araştırmalar Dergisi 5/1 (01 Haziran 2025):110-122. https://doi.org/10.62297/idrak.1665830.

Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018.

Aydınlı, Abdullah. "Hasan Basri: Hayatı ve Hadîs İlmindeki Yeri". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (Haziran1988): 91-95.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Mevzıhu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-ma'rife, 1407.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. 'Âmir Ahmed Haydar Beyrût: Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, 1996.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Şü'abü'l-îmân*. thk. Muhammed es-Saîd Bisyûnî. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1410.

Câmi, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üns,* çev. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 2008.

Dînûrî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân. *el-Mecâlise ve cevâhiru'l-ilim*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan. 10 cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selim Esed. 13 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1404/1984.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmiddîn*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-marife, ts.

İbn 'Acîbe, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fî tefsiri'-Kûr'âni'l-Mecîd. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân.* Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1419.

İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan. *Târîhu medîneti Dımaşk*. nşr. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî. 80 cilt. Beyrût: Dârü'l-fikir, 1415/1995.

İbn Ebi'd-dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Hem ve'l-hüzn*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Kâhire: Dâru's-selâm, 1412/1991.

İbn Ebi'd-dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *er-Rikka ve'l-bükâ*. thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsûf. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419/1998.

İbn Ebi'd-dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbu men 'âşe ba'de'l-mevt*. thk. Muhammed Hüssâm Beyzûn. Beyrût: Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, 1413/1992.

İbn Ebi'd-dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'd-dünyâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed 'Atâ. Kâhire: Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, 1414/1993.

İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. nşr. Enver el-Bâz, 'Âmir el-Cezzâr. 37 Cilt. Mısır: Dârü'l-vefâ, 1426/2005.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed. *Mu'cemü İbni'l-A'râbî*. thk. Abdülmuhsin b. İbrâhîm. 3 Cilt. es-Su'ûdiyye: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1418/1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-

‘ılmiyye, 1412/1992.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali. *Sıfatü’s-safve*. thk. Ahmed b. Ali. 2 Cilt. Kâhire: Dâru’l-hadîs, 1421/2000.

İbnü’n-Nedîm, Ebü’l-Ferec, Muhammed b İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazân Beyrût: Dâru’l-ma’rife, 1417/1997.

İsfehânî, Ebû Nu‘aym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-Arabî, 1394/1974.

İsfehânî, Ebû Nu’aym Ahmed b. Abdillah. *Târîhu İsfehân (Ahbâru İsfehân)*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1410/1990.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *et-Ta‘arruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf*. nşr. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-‘ılmiyye, 1413/1993.

Keyanî, Muhsin. *Hankahlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul, Süleyman Gökbulut. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

Küçük, Sezai - Çakar, Zahit Enes. “Zühd Döneminde Basra ve Horasanlı Zahid/Sufilerin Kesb ve Tevekkül Anlayışı”. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 4/2 (01 Ağustos 2020): 188-211. https://izlik.org/JA24DS36NB.

Nekrî, Ahmed. *Düstûru’l-ulemâ (Câmi‘u’l-‘ulûm fî ıstılâhi’l-fünûn)*. thk. Hasan Hânî Fahs. 4 cilt. Beyrût: Dâru kütübi’l-ilmiyye, 1421/2000.

Oğuz, Muhammed İhsan. *Ârifler Silsilesi*. İstanbul: Muhammed İhsan Oğuz Vakfı Oğuz Yayınları, 2003.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi’l-vefayât*. thk. Ahmed el-Arnavud-Türkî Mustafâ. 29 cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâs, 1420/2000.

Sem‘ânî, Ebû Sa‘îd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ. Haydarâbâd: Meclis-i dâireti’l-meârifi’l-Osmâniyyi, 1382/1962.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızoğlî b. Abdulllah. *Mirâtü’z-zamân fî tevârîhi’l-a’yân*. nşr. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât, ‘Ammâr Rîhâvî. 23 Cilt. Dımaşk: Dârü’r-risâleti’l-‘âlemiyye, 1434/2013.

Silefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed. *Mu‘cemü’s-sefer*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Mekke: el-Mektebetü’t-ticâriyye, ts.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin. *Hakâiku’t-tefsîr (Tefsîru’s-Sülemî)*. thk. Seyyid ‘Imrân. 2 Cilt. Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1421/2001.

Sürremerrâî, Ebû İshâk İbrâhim b. Abdillah. *el-Muhabbetü lillâhi sübhâneh*. thk. Âdil b. Abdüşşekûr ez-Zerkî. Riyâd: Dâru’l-hadâra, 1424/2003.

Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *el-Lüma‘*. thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Abdülbâkî Surûr. Mısır: Dârü’l-kütübi’l-hadîse, 1380/1960.

Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillah. *Tefsîru’t-Tüsterî*. thk. Ebû Bekir Muhammed el-Beledî. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1423.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a‘lâmi’l-nübelâ*. 18 Cilt. Kâhire: Dâru’l-hadîs, 1427/2006.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîri’l-a‘lâm*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, 2003.